



ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐ ՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱԻԴԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ
ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ

ՄԻՇՑ եկեղեցի գնացէք, և քահանային խոստովանելու ժամանակն ձեր մեղքն մի՛ ասէք, որ չիմանան. այլ հասարակաբար խօսեցէք: 8. Միշտ եկեղեցի գնացէք, որ չլինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս գործը, այլ առ երես կատարեցէք առնէ ինչ, և այնքան ծածուկ կացէք, որ ծաւանակ գտնուիք, և եթէ կարողասցուք՝ թոյրը դարձնելք այս հաշտին վերայ: Եւ երգուա՛ք, որ թէ մեզ կտոր կտոր առնէին, չէինք պարտ յայտնել. կաղըզվանցի Գրիգորն ասաց, թէ « Ահա ես խաչ, երկու ձեռքիս միմ՝ կպցրէք և երկրպագութիւն տուէք, թէ ես կարող եմ ձեզ փրկութիւն տալ, այնպէս էլ խաչն և սուրբքն »:

Աղ. Երիցեանն՝ այս և միւս խոստովանագրոց այնքան կարեւորութիւն չի տար, որքան « Բանալի ճշմարտութեան » գրութեանը. սակայն ըստ իս, — գէթ հետեւեալ տեսակէտով, — այս խոստովանագրոց մէջ եղած վարդապետութիւնքն աւելի որոշ են, և հետեւաբար ճիշտ, քան « Բանալի ճշմարտութեան » մէջ եղածներն. որովհետեւ սղթա — մասնաւորապէս առաջինն, այն է կարապետ Մկրտչեանինը, — մահուան անկողնոյ մէջ դարձի եկող և զղջացեալ սրտի մի անկեղծ խոստովանութիւնն է: Այս վերջին

խոստովանութեան գիրն՝ անով իսկ առաւելութիւն ունի քան զայլս, վասն զի նախ կը յիշատակէ յանուանէ այլ և այլ աղանդաւորս, որոց ոմանք Արխիվէլցի, ոմանք Կաղըզուանցի և ոմանք ալ Գիւմրեցի կամ Աղեքսանդրապօլցի էին, և իրարու հետ գաղտանի ընկերութիւն մի կազմած էին։ Արդ՝ այս բանս յայտնի ապացոյց է, թէ չկաի տարբերութիւն Արխիվէլցի և Աղեքսանդրապօլցի աղանդաւորաց մէջ, որոնք Շուշու Կաթիլնականներէն իբր թէ ներշնչուած ըլլան։ Բ. Մնոր մէջ գրէթէ իրենց բնական վիճակով և տգեղութեամբը մերկացուած են այն մոլորութիւններն, որոց վերայ « Բանալի ճմարտութիւնն » ստուեր մի ձգած է, իբրև զվերարկու։ Մաս մի միայն դնենք հօս Մկրտչեանի խոստովանագրէն, որով ոչ միայն « Բանալի ճմարտութեան » վարդապետութիւններուն հետ ունեցած նմանութիւնն յայտնի պիտի ըլլայ, այլ նոյն իսկ վերջնոյս անջատուած տեղերն և հանգուցաւոր ասացուածները պիտի պարզուին և ամբողջանան։ « Արխիվէլցի տիրացու Գէորգի քարոզելով, — կ'ըսէ նա, — Գիւմրցի Կիրակոս Քուսքաքայեանը մոռացել էր սուրբ հաւատը, և ինձ Կարապետիս՝ այն Կիրակոսը քարոզեց, թէ Քրիստոս՝ Աստուած չէ։ Այս Կիրակոսի քարոզելով Թարգի Սարգիսն իւր տամբ, Դիլքանդ Մանուկն, Կաղըզվանցի Գրիգորն իւր գերդաստանեօք, Երկար Յակոբն, Կաղըզվանցի Առօն և ես ժողովելով Կաղըզվանցի Գրիգորի սենեակն՝ երդուանք 'ի միասին, որ մեր խորհուրդն ամենեկին չյայտնեմք ումեք։ Մանաւանդ նոքա ինձ հաւատացրին, թէ, Ա. Քրիստոս Աստուած չէ։ Բ. Խաչին ինձ հայհոյել տուին՝ թէ ոչինչ է. — Գ. Նաև Հայոց մկրտութիւնն և մեռոնը սուտ է. — Դ. Թէ կրկին պարտիմք մկրտիլ, որ մեր ճակատիցն գազանի մոռնը վեր գայ. — Ե. Ոչ դաւանին Աստուածածին կոյս, այլ ապականեալ. — Զ. Ոչ ընդունին զբարեխօսութիւն նորա, այլ և ինչքան սուրբ կայ չընդունին և ոչ նոցա բարեխօսութիւնը։ Է. Ոչ ընդունին զպատարագ և ոչ զՀաղորդութիւն, և ոչ զԽոստովանութիւն. այլ ասեն. Քաւրի, փայտի խոստովանիր և Աստուած թողու. նաև ով կամի հաղորդիլ՝ նշխարն ուտեն և գինին վրէն խմեն։ Իսկ պատարագի հաղորդութիւնը ոչ ընդունին. ասեն, թէ աշխարհիս վրայ ճմարիտ քրիստոնեայն միայն մենք ենք, իսկ Հայք, Ռուսք, Վրացիք և այլք սուտ քրիստոնեայ են, կռապաշտ են։ Ը. Երեսն խաչ չեմք հանիլ. — Թ. Մերադրութիւն սուտ է։ Ժ. Զպահս ուտեն. — ԺԱ. Զկանոնադրութիւնս սրբոց հայրապետաց չընդունին. ասեն. ԺԲ. Հայրապետաց սուտ է, սատանայի խորհրդով կանոնք են գրեալ »։

Իսկ չորրորդ խոստովանութեան գրի հետեւեալ կէտը միայն մէջ կը բերեմ, — ըստ բանից Աղ. Երիցեանի. — « Գիւմրցի Սարգիս Յարութիւնեան աւելացնում է, թէ Արիւմալցի տերացու Գէորգը, որի մօտ կայ մի ձեռագիր Բանալի ձմարտութեան, որի մէջ բոլորը գրած, ասում է եղել, թէ բոլոր քրիստոնեայք սուտ են՝ բաց 'ի Նեմեցները, որ ոչդիպ քրիստոնեայ են » :

Արդ՝ այս վկայութենէն իսկ ականերն կը տեսնուի նախ, թէ բոլոր վերոյիշեալ աղանդաւորաց վարդապետութիւնքը գրուած էին նոյնպէս « Բանալի ձմարտութեան » կոչուած գրքուկին մէջ. մանաւանդ թէ անկէց առնուած էին: Բ. Թէ Նեմեցները, այսինքն է կամ Լուտերականք և կամ Կալուինականք՝ ժամանակաւ անոր մէջ մատն ունեցած են: Սակայն պէտք է ըսել և՛ այս, թէ Էջմիածնի Սինոդին մեզի ընծայած « Բանալի ձմարտութեան » այժմ ամբողջապէս նոյնը չէ, ինչ որ այն աղանդաւորներն 'ի կիր արկանէին. այլ կամ մասամբ անոր վրայէն եղած ընդօրինակութիւն մ'է, զոր իրենց հարցաքննողաց բռնութենէն ազատելու համար ներկայացուցին անոնց, խաբելով զանոնք, թէ իրենց ունեցածն այն էր միայն. և կամ եթէ իրենց ունեցածն էր, յառաջագոյն իմանալով ըլլալիքը՝ մէջէն յապաւեցին այն ծանրագոյն մոլորութիւնները, որք կարող էին զիրենք ծանր պատժոց ենթարկել: Բայց հանդերձ այսու կան կէտեր, որ Մկրտչեանի խոստովանութեան գրի մէջ եղածներուն քաջ կը համաձայնին: Օրինակի աղագաւ, Ի. գլխուն մէջ, յէջ 80, Քրիստոս արարած համարուած է և ոչ արարիչ. և յէջ 104 որոշակի կ'ըսուի, — արօթելով առ Աստուած, — « Արդ գթալովդ քոյ Աստուածութիւնդ արարեք զնոր մարդն Յիսուս », որ կը համապատասխանէ Մկրտչեանի խոստովանութեան Ա. նախադասութեանը: Ժ. գլխուն մէջ, յէջ 55, — Մկրտչեանի Բ. նախադասութեան համաձայն, — կը մեղադրէ զխաչապաշտ ուղղափառս՝ իբրև կռապաշտ, ըսելով. « Հետեւող հօրն ձերոյ չարի (սատանայի) զարծաթ և զոսկի 'ի ձև պապերի (այսինքն է խաչելութեան) առնել և երկիրպագանել, Մի և նոյն իլում կը մերժուի խորհուրդն Խոստովանութեան և թողութիւն մեղաց պաշտօնէի ձեռքով, — Մկրտչեանի է երորդ նախադասութեան համաձայն, — ըսելով. « Ո՞վ կարէ թողուլ զմեզս, եթէ ոչ մի Աստուած: Բ և Գ. գլուխներուն մէջ, թէ և կ'առաջարկէ 30 ամեայ մկրտել, բայց անոր բուն նպատակն է Մկրտութեան խորհուրդն եղծանել կամ Մանէսի մտքով ընդունել, — Մկրտչեանի Գ. նախադասութեան համաձայն. — վասն զի մկրտուած երեխաները

« չար և որդի սատանայի », կանուանէ, և անոնց կնքահայրն ալ « աւանակ » : Ի. գլխում, յէջն 122, — Մկրտչեանի Ե. նախադասութեան համաձայն, — կը ժխտուի Տիրամօր Աստուածամայրութիւնն և կուտուլթիւնն՝ յետ ծննդեան, ըսելով. « Աւետարանիչք, և սրբազան Առաքեալք և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս նախ քան զծնունդն Մարիամիւ՝ կոյս ասեն, և յետ ծննդեան կին կոչեն, և զկուտուլթիւն նորա 'ի բաց բառնան » : Ի. գլխուն մէջ, — յէջն 80, — կը մերժուի սրբոց բարեխօսութիւնն, այսպէս. « Հաւատայք դուք զբարեխօսութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ոչ այլոց » . որ կը համաձայնի Մկրտչեանի Զ. երորդ նախադասութեանը, Ա. գլխուն մէջ, յէջ 5-9, և մասնաւորապէս թ գլխում, յէջն 27-29, մերժուած է, — Մկրտչեանի ԺԱ երորդ նախադասութեան համաձայն, — սուրբ Հայրապետաց և ժողովոց օրէնսդրութեան վաւերականութիւնն, ըսելով. « Չարն եղև 'ի կերպ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսաց... զի նորա եմ տնօրինողք սուտ օրինաց, և ես են ազահ և սուտ իրաց հաւձարողք » : Պահոց վարդապետութիւնը, — որ Ե. գլխուն մէջ կը գտնուի, յէջ 19-22, — եղծեալ և թերի է. ուսկից նպաստաւոր կամ աննպաստ բան չերևիր. սակայն ինձ կ'երևի, թէ Հայրապետաց օրէնսդրութեան հետ, — զոր տեսանք թ գլխում, — պահքն և ծնրադրութիւնն իսկ Մկրտչեանի Թ. և Ժ. նախադասութեանց համաձայն մերժուած են :

Արդ՝ այս բաղդատութենէս ամենաորոշ կերպով կը տեսնուի խոստովանութեան գրոց և « Բանալի ճշմարտութեան » մէջ պարունակուած վարդապետութեանց նոյնութիւնը. ուրեմն այժմ մեզ ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ ներքին փաստերով ապացուցանել, թէ « Բանալի ճշմարտութեան » վարդապետութեան մի մասը՝ Մանիքեցւոցմէ փոխ առնուած է, և միւսն ալ 'ի կալվիւնականաց և 'ի Լուտերականաց . և հետևաբար, թէ վերդիշեալ աղանդաւորներն ընդհանուր առմամբ թոճրակեան չէին, այլ նորակրօն Մանիքեցիներ, կամ լաւ ևս Մանիքեա-կալոռնաւ կանք կամ Լուտերականներ, զորս Մատնի ևս անուանելու իրաւունք ունինք, ինչպէս իրենք ալ ձկտում մ'ունէին առ այն : Այս բանս կ'երևի Աւուս Մարտիրոսեանի խոստովանագրոց գրծուած տողերէն, որոնք կը յայտնեն մեզ անոնց նպատակակէտը :

Ա. Մննք նախնաբար տեսանք, որ թոճրակեանք կը ժխտէին բացէ 'ի բաց բոլոր եկեղեցւոյ խորհուրդներն. իսկ Մանիքեցիք՝ գէթ ըստ արարողական մասին, կամ արտաքին ձևով ոչ միայն ընդունած, այլ նոյն իսկ կը կատարէին զայնս : Արդ՝ մենք կը տեսնենք « Բանալի ճշմարտութեան » մէջ, — Ի. գլ. էջ 134, —

որ իբրեւ Քրիստոսի պատուէր, — 'ի մէջ այլոց, — ընդունուած և հարկաւոր⁽¹⁾ համարուած են առ փրկութիւն « Ապաշխարոշ-
քիւն, Մկրտոնքիւն և Հաղորդոնքիւն սուրբ » :

Բ. Թոնրակեանք՝ ոչ միայն չէին ճանչնար զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իբրեւ Աստուած, այլ և ոչ իսկ Տէր և միջնորդ. իսկ Մանիքեցիք, — ըստ 24երորդ և 3րորդ նախադասութեանց, — կը ճանչնային զՏոգին Յիսուսի կամ զԲանն՝ իբրեւ մասն Աստուծոյ, և զնախամարդն Յիսուս իբրեւ պատեւազմող ընդդէմ խաւարին և միջնորդ բարութեան: Արդ՝ « Բանալի ճշմարտութեանն » համաձայն վերջնոցս կ'ընդունի, — Ի. գլ. էջ 80, 103-4, և 125, — զէթ իբրեւ մարդ զՅիսուս՝ միջնորդ, բարեխօս և Տէր մարդկութեան:

Գ. Թոնրակեանք ոչ միայն կը մերժէին Երրորդութեան ցոյցութիւնն, այլ նոյն իսկ գերարուն էակին Աստուծոյ և աստուածպաշտութեան գաղափարն ևս իսպառ բարձած էին 'ի միջոյ, — բանիւ և գործով: — իսկ Մանիքեցիք, ընդհակառակն, կը հաւատային Աստուծոյ իբրեւ բարւոյ արարչի, և կ'ընդունէին երիս անձինս, թէպէտ և իրարմէ մեծ և փոքր և իրարու ստորակարգեալ: Արդ՝ « Բանալի ճշմարտութեան » գրութեան մէջ, — Ի. գլ. 80, 84-103 էջերում, — երկու մասունքն ևս ընդունուած են՝ զեռ աւելի որոշ կերպով⁽²⁾:

Դ. Ըսուեցաւ, թէ Թոնրակեանք կ'ուրանային զհանգերձեալ կեանս և զպատիւ մեղաց. իսկ Մանիքեցիք, ընդհակառակն, երկուքն ալ կ'ընդունէին, — զէթ ըստ պահանջելոյ բնական օրինաց և վախճանի արարչագործութեան: Այսպէս նաև « Բանալի ճշմարտութեան » մէջ, — Ի. գլ. էջ 134, — նախ ընդունուած է մեղաց վարդապետութիւնն այսպէս. « Հց. Ապա որոց է արժան մկրտութիւն և Հաղորդութիւն: Պ. Նոցա, որք ունին զմեղս սկզբնական և ներգործական »: Իսկ նոյն գլխուն մէջ, յէջ 144 կ'ըսուի վասն դատաստանի. « Դատաստան Աստուծոյ վասն մեղեցոց և կեանքանեաց մի է »: Եւ թէ գլխում, յէջ 65 վասն արքայութեան. « Որք ոչ ունիցին զնաշտաւ... ոչ կարեն մտանել յարքայոյն Աստուծոյ: Այս իսկ դիտելու ենք, որ այս գրութեանս մէջ ընդհանուր կերպով, — բայց մասնաւորա-

1. Այս դաւանութեանս մէջ, — գիտելու ենք, — Մանիքեցւոցմէ աւելի Լուստերականաց ազգեցութիւնն զգալի է, առ այս ընդունուած են այս խորհուրդք:

2 Զի կ'ըսուի այսպէս վասն Աստուծոյ, « Խոստովանիմք և հաւատամք զԱստուած մի ճշմարիտ գոյ: Իսկ Երրորդութեան համար. « Երկրպագեմ զՀայրն՝ Աստուած, և զՈրդին՝ զմիջնորդ և բարեխօս, և զսուրբ Հոգին՝ բաշխող շնորհաց »

պէս ժի. գլխուն մէջ, յէջ 68, — ոչ միայն թոնրակեանց անբարոյականութիւնն և մեղանշական գործերը խստիւ արգելուած են, այլ նոյն իսկ Հաւատոյ, Յուսոյ և Միրոյ հետ՝ միւս առաքինութիւններն ևս պատուիրուած են, զոր Մանի իսկ կարեոր կը համարէր, լուսաւոր մասը խաւարի իշխանութենէն, կամ նիւթէն, ազատելու համար:

Այժմ մատնանիշ ընենք այն կէտերը՝ զորս 'ի Մանիքեցւոց առած չեն կարող լինել, այլ 'ի Լուտերականաց կամ 'ի Կալվինականաց, զի այնպիսի պարագայից և ձկտմանց կից են, որոնք Մանիքեցւոց ժամանակ չկային:

Ա. Անոնց զտուրք կոչոյն Մարիամ, — յետ ծնանելոյն զԹիսուս, — իբրև ստակական կին մի, և ոչ ևս կոչս անուանելն: Բ. Սուրբ Աստուածածնի և այլ սրբոց բարեխօսութիւնը մերժելն: Գ. Զխորհուրդս Եկեղեցւոյ, այսինքն է Դյուլն, Կարգ քահանայոքեան, վերջին Օծուլը կամ իւրն հիւանդաց և Պսակն, իբրև անպէտ և աւելորդ մերժելը: Դ. Եկեղեցիէն օրինադրուած պահքն և այլ ապաշխարանս չընդունելն: Ե. Առաջնորդին և երիցանց ընտրութիւնն և կարծեցեալ Զեռնադրութիւնն, որ բուրովին աշխարհական է, և իշխանաց և ժողովրդեան ձեռքը տրուած է: Զ. Բառնայն 'ի քահանայից, կամ պաշտօնէէն Աստուծոյ, գիշխանութիւն՝ թողլոյ զմեղս: Է. Խորութիւն չդնելը Սարկաւագի, Քահանայի, Եպիսկոպոսի և այլ հոգեւոր աստիճանաց մէջ, այլ հարթ հաւասար համարել զանոնք: Ը. Զընդոնելն Եկեղեցւոյ անսխալականութեան վարդապետութիւնն և անոր գլխոյն գերիշխանութիւնը: Թ. Առ ոչինչ համարելն սուրբ ժողովոց և սրբոց Հարց օրէնսդրութիւններն և միաձայն վկայութիւնքը: Ժ. Բոլոր ուղղափառ եկեղեցւոյ պետերն, այսինքն է « պապը, կաթողիկոսն և առաջնորդս » ընդ « գերաւերիստոսի » դասելն, և այլ նման կէտեր:

« Բանալի ճմարտութեան » հեղինակը կը ծանուցանէ, իր Յառաջաբանին մէջ, թէ այն գրութիւնը շարագրելու շարժառիթներէն մին ալ էր « աղաչանք թագմաց հաշտուացելոց », այսինքն է աղանդակցաց, իսկ վերջաբանին մէջ, — որ գժարդարար թերատ է, — անոնցմէ ոմանց անուանքն ևս յիշատակած էր, ըսելով. « Ամենապայծառ Յովհաննէսին Վահագունչոյն... Քանզի սոքա մեծաւ ջերմեռանդութեամբ խնդրեցին 'ի մէնջ »:

Արդ՝ այս կրկին տեղեացմէ, — թէպէտև պակասաւոր, — կը տեսնուի, թէ այն գրութեան ժամանակամիջոցին, այն է 1782, մանաւանդ թէ յառաջ իսկ եղած ըլլան, — խնուսայ, Բուլանըխի և Մանազկերտի գաւառներուն մէջ, — բազմաթիւ հայ աղան-

դաւորներ, որք մահմէտականացած Մանիքեցիներ դարձած էին : Յիրաւի, այսպիսի տիուր եղելութեան շատ մանրամասնութիւններ կ'աւանդէ մեզ մեր Ուխտակից Հ. Պօղոս վ. Մէնէրեանն՝ իր Կենսագրական պատմութեան⁽¹⁾ մէջ, Նա կը պատմէ, — յէջ 120, թէ 'ի Բերիոյ 'ի կարին ճանապարհորդած ժամանակ, — յամին 1773, — քրդաբնակ գիւղի մի մէջ հանդիպեցաւ Հայերու, որոնք ուրացեալ էին իրենց սուրբ հաւատքն, և « աղանդաւորք էին իբրև զթոնրակեցիս, կամ Կէսկէս էին, և կամ Արևորդիք » : Սորա առանձին խումբեր կազմած, աւագակութիւններ ալ կ'ընէին, ինչպէս իրեն իջեանած գիւղն իսկ այն գիշերը 50 ձիաւորք պաշարեցին և հարստահարեցին : Եւ Հ. Պօղոսի Քիւրդ ընկերակցին ըսածին նայելով, նորա ոխերիմ թշնամի էին միայն Քրդաց. « Քանզի նորա ոչ միայն զփողս մեր առնէին և զերիվարս, այլ և սպանանէին զմեզ, զի թշնամիք մեր են. բայց դու հայ լինելով ոչ ինչ առնէին Կենսաց քոց » : Խելակ գիւղին մէջ 200 թուրքացած հայ ընտանիքներ կը յիշէ :

Իսկ գալով Յովհաննէս անուան, որուն խնդրանքը գրուած է « Բանալի ճշմարտութեան », դարձեալ նոյն Հ. Պօղոս Մէնէրեանի պատմութեան մէջ կ'աւանդուին երկու միջադէպք, որոնցմով փոքր 'ի շատէ կը պարզուի վերջին ժամանակի թոնրակեցւոց պատմութեան սկզբնաւորութիւնն : Հեղինակս կը պատմէ նախ, թէ Բօռձիմաւսոյրի վանաց մէջ Յովհաննէս անուամբ առաջնորդ մի կար, որ ստութեամբ եպիսկոպոս ձեանալով 14 քահանաներ ձեռնադրած էր, և կարնոյ կողմերը մեծ չփութութիւն հանած. որ յետոյ հալածուելով 'ի Հայոց՝ փախաւ 'ի կողմանս Մանազկերտի, և կը շրջէր 'ի գիւղօրէս :

Բ. կը պատմէ, թէ Զաքարիա Պատրիարքին և կաթողիկեայ Հայոց դէմ՝ յարուցած հալածանքի ժամանակ, — այն է յամի Տեառն 1774—1781, — Մշոյ կողմերէն 'ի Կ. Պօլսի եկող նուազարձ հայազգի մէկն, որ Յովհաննէս կ'անուանէր, երկիցս ուրացաւ զքրիստոնէութիւնն. նա ինքն կրօնական անլուր մոլութեանց հետ՝ քաղաքական ծանր յանցանք ևս գործելով, ութամիս արգելանաց և թիավարութեան դատապարտեցաւ : Բայց յետոյ Պատրիարքին ձեռքով ազատուելով, գնաց 'ի կողմանս Խնուսայ, ուր ապա նորահնար աղանդ մի հնարելով, սկսաւ Խնուսի և շրջակայ գիւղօրէից և գաւառաց բնակիչները խտտ.

1. Այս անտիպ գրութիւնս, որ այժմ կը գտնուի մեր Զեռագրատան մէջ, շատ և շատ հետաքրքրական և կարեւոր նիւթեր կը պարունակէ ժամանակակից պատմութեան և Հայոց յանձնառու կացութեան վերայ :

րեցնել 'ի քրիստոնէական սուրբ հաւատոց . որուն համար կըրկին անգամ չլիթայակապ եղած 'ի Հայոց ղրկուեցաւ յէջմիածին :

Սակայն հօս կարևոր կը համարիմ, բոլոր իր մանր պարագաներովը մէջ բերել Մէհէրեանի մեզ աւանդած յիշատակարանը, որ պատմելով յիշեալ Յովհաննէսի Մուշէն 'ի Կ. Պօլիս գալն, — անտի 'ի վննետիկ 'ի վանս երթալն, — և քիչ օրէն իբրև դիւսմուլ և մոյորամիտ վոնտուիլն 'ի Կ. Պօլիս, — Բէյօլլիի մէջ ուղղափառ աղլըկոյ մի հետ ամուսնանալն, — այլազգութեան դառնալն, — անուսնափոխ ըլլալն և գործած չարութիւնքն Հայ կաթողիկեայց դէմ, և այլն, — կ'ըսէ. « Իսկ թէ չար և անօրէն պտգող Ապտոշրան յետ այսորիկ զիւմրդ աւղանդաւոր եղև, և զամենայն հաւատս և զաղանդս և զմաւաւս արհամարհէր, պատմեցից ճմարտապէս... Մինչ քրիստոնեայն էր Ապտուլան՝ ամուսնացաւ ուղղափառապէս. և յորժամ ուրացաւ ևս՝ գնայր առ կին իւր 'ի Բէյօլլի յամենայն աւուր : Բայց եթող զկին իւր և չոգաւ 'ի Կարին և անտի 'ի Մուշ առ բղեաշին Մշոյ, և ասաց ցնա. Գիտասլիր զի ես հայ էի և թուրքացայ. բայց այժմ՝ կամիմ հայ լինել : Եւ բարկացեալ բղեշխին՝ առաքեաց առ մօրայս իւր, զի ուսուցեն նմա զտաճկութիւն : Եւ յետ երկուց աւուրց մօլայք ծանուցին բղեշխին, թէ նա ուսուցանէ մեզ զտաճկութիւն, զոր մեք ոչ գիտեմք : Եթող զՄուշ և եկն 'ի իսկուս, և ծանոյց դատաւորին թէ ես կամիմ հայ լինել : Իսկ դատաւորն խնուայ հրամայեաց նմա, թէ երթ լեր հայ : Եւ նա չըբաւ 'ի գիւղն Մարուխ և ամուսնացաւ : Ետ ամուսնանալոյն չոգաւ առ դատաւորն գաւառին, և ասէ ցնա. կամիմ քահանայ ձեռնադրիլ, բայց ոչ ձեռնադրեն, թէ թուրքացեալ ես : Իսկ դատաւորն առաքեաց զսպասաւորս իւր 'ի Կորսայ վանս, որ է 'ի Բոշրանուխ՝ կից ընդ Մանազկերտ գաւառին, ուր էր եպիսկոպոս մի, զոր բռնութեամբ բերին 'ի խնուս 'ի գիւղն Մարուխ, և ետուն զուրացողն ձեռնադրել քահանայ : Ետ աշտրիկ սկսաւ աղանդ չար սերմանել 'ի գիւղն Մարուխ և յայլ գաւառս, զոր Հայք ծանուցին Ղուկաս կաթողիկոսին, որ և կալաւ զչարաճճիկն, և տարեալ յէջմիածին, եղիմ 'ի քանդի, ուր եկաց մնաց ժամանակ ինչ. ապա զբուրձ իւր հաստեալ՝ փոկ արար իբրև զպարան, և նովաւ էջ 'ի պարսպէն, փախեաւ 'ի գիշերի միով : Եւ 'ի յանցանելն զեառն ինչ, շուք հովուաց գիմեցին 'ի վերայ նորա. իսկ հովիւք՝ համարելով, թէ գող իցէ, կալան գնա, և տեսին զի չէր գող. և իմացան, թէ փախուցեալ է. սորին վասն կալան գնա : Իսկ ընդ լուսնանալն եկին խնդրակք կաթողիկոսին, կալան կապեցին 'ի վերայ գրաս.

տուն՝ տանէին յէջմիածին։ Իսկ ուրացեալն աղաչէր զնոսա ար-
ձակել, զի 'ի պէտս նստցի։ Եւ 'ի յարձակելն նոցա փախեալ
'ի մէջ թփոց եղեգանց և մացառախիտ լերանց, և եկն վեր-
ըստին 'ի խնուս 'ի գիւղն Մարուխ, և սկսաւ տարածել զքիռն
իշր։ Բայց մինչ գաւառապետ պաշտպան իւր տքսորեցաւ 'ի խը-
նուսայ 'ի Կարին, և ինքն չարաճճին երկեալ մնալ 'ի խնուս,
առեալ զկին իւր և զորդիս չոքաւ 'ի Կարին։ Բայց Հայք ոչ ըն-
դունեցին զնա և ոչ յեկեղեցիս իւրեանց թողին մտանել։ Այլ
սակայն մինչ գլխատեցին զպաշտպան իւր գաւառապետն խնու-
սայ, յայնժամ՝ մահմետականք կալան զնա, յամին 1801, և ասե-
ցնա, թէ թուրք ես դու և թուրքացեալ։ և զիսորդ Տէրտէր
եղեր։ Պատասխանի ետ նոցա, թէ զի բռնադատէք զիս, վեր-
ըստին թուրքանամ և թուրքացուցանեմ զորդիս իմ։ և եղև զոր
առաջ որդին կորստեալ։ Բայց կինն ոչ թուրքացաւ, այլ բա-
ժանեցաւ 'ի նմանէ, և զնաց ընդ հօր իւրում 'ի խնուս»։

Արդ այս յիշատակարանովս՝ խնդիրը բողոքովին պարզուած
համարելու է, և այլ ևս չենք տարակուսիր եզրակացնել, թէ
ստուգիւ « Բանալի ճշմարտութեան » գրութեան հեղինակն՝ այս
չքահանայ Յովհաննէսն եղած է, զոր Մինոդի գործերէն մին
քահանայ կ'անուանէ զնա և տաճկացեալ։ Ժամանակն և բոլոր
միւս պարագայք իսկ զայս կը հաստատեն։ Բայց թէ այն գըր-
քոյկը գրել տուող « ամենապայծառ Յովհաննէս վահագունին »
արդեօք նախայիշեալ ստանուն եպիսկոպոսն է, թէ ընդհակա-
ռակն խնուսի դատաւորը, այս կէտերս խտակաւին մոթ են մեզ
համար, թէպէտև վերջինն աւելի հաւանական կ'երևի, ենթա-
գրելով որ զՅովհաննէս—Ապտուլլահը ձեռնադրել տուողն և իւր-
բախուսողը, թուրքացաւ հայ—Մանիքեցի մի պէտք է որ եղած
ըլլար. ապա թէ ոչ տաճիկ մի չէր կրնար գիւրաւ հրաման տալ
տաճկացած Ապտուլլահին, որ վերստին հայանայ։ Երկրորդ ա-
նոր ամբաստանութիւն և մահուան դատապարտիլն իսկ՝ Ապտուլլահի
և Հայոց մէջ ծագած մեծ չփոթութեան մի պատճառաւ թերևս
եղած ըլլայ, զոր Հայք ամբաստանած էին իբրև յանցաւոր յօ-
րէնս Տաճկաց։ Նախընթացին հետ՝ այս վերջին կէտերուս մա-
սին իսկ ընելիք նորանոր յայտնութիւնները՝ կը թողունք էջ-
միածնի ուսումնատենչ միաբաններուն, մանաւանդ թէ կը սպա-
սենք անհամբեր. զի ունին ամենահարուստ գիւան մի նաև այս
ժամանակի անցից և պատմութեան։

Այստեղ ստիպուած ենք, վերջացնել Մանիքէա—Պաղիկեան
թոնրակեցւոց ազանդի ուսումնասիրութիւնը, թողլով ուրիշնե-
րուն այն բազմոստեան բազմակնճիւ հարցը, թէ ինչպէս տա-

րածուեցաւ այս աղանդս յԱրևելից ⁽¹⁾ յԱրևմուտս, — կամ ընդհակառակն, — և ծագումն տուաւ Կաթարացոց, Բուլղար աղանդաւորաց, Բողոմիլներուն և Ալբիզացոց. և դարձնել ընթերցասիրաց ուշադրութիւնն ուղղակի Գր. Նարեկացւոյ թղթին վրայ, զոր կ'ընծայենք 'ի վայելս ուսումնասիրաց:

1. Ոմանք արդի յԵւրոպացի մատենագրաց ջանացին պաշտպանել, ընդհակառակն, թէ ոչ եթէ Արևելքէն՝ յԱրևմուտս, այլ Արևմուտքէն, — այսինքն է հարաւային Գաղղիայէն Ալբիժուաներ տարածեցին չիրենց աղանդը Բուլղարաց, Գաղմատիոյ և ուրիշ արևելեան երկիրներու մէջ: Սակայն գիտելու ենք, որ նախ քան Bougre, — որ Bulgare, անուան կրճատումն է, — Ալբիժուաներուն մէջ պահուած է, որ զհակառակն ենթադրել կու տայ: Երկրորդ, Բուլղար աղանդաւորաց հնութիւնը մինչև ԺԱ դարը կը հասնի, մինչդեռ Ալբիժուաներունը համեմատաբար նոր է: Մերդաց մեծանուն եպիսկոպոսը՝ Բոսիւէ, Յայտնոսքեան Մեկնութեանը մէջ, — Ի. 7, — առաջին կարծեաց աւելի նպաստաւոր կ'երևի, յասելն. « Pour mieux porter le caractère de Gog, ils (Մանիքեցիք ԺԱ դարու) étaient originaires de la Gogarene, province d'Arménie, où ils s'étaient cantonnés; et ils venaient des Bulgares, nation scythique, dont on sait que Magog a été la source ».



Թ Ո Ւ Ղ Թ

« Ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ, զոր գրեաց ՚ի հոյակապ Ռէխտն Կճաւայ², վասն կարծեացն անիծելոց Թոնրակեանց ցանէսի եւ Յամրէսի, որ եկն զգետտիւ ոչխարաց, եւ ՚ի ներքոյ գայլ յափշտակող, որ եւ ՚ի պտղոյ ծանուցաւ ամենից, զոր սուրբ վարդապետին լուեալ, գրեաց սակա ազատութեան³ ՚ի չար կարծեացն »:

1. Որ կը գտնուի « Թորոց Գրքին » մէջ. ուսկից ապա գաղափարեց բարեյշուատակ Հ. Բառնարաս վ. մեր Եսայեան, յամին 1851 Հոռմ եղած ժամանակ, և բերաւ ՚ի վանս. իսկ բնագիրն « Թղթոց Գրքին », — որ այն ժամանակ Անտոնեան Հարց Մատենադարանին մէջ կը գտնուէր և այժմ չգիտեմ ո՞ր, — գրուած է ՚ի Հռովկայ, ՚ի Թուրին Հայոց Ձեռն, — այսինքն է Հռովկայի առնուելէն քիչ ետքը, — Հռովկացի Թովմաս քահանայի ձեռքով. որուն նշանաւոր Յիշատակագիրը կը գտնուի մատենին վերջ, բայց ՚ի վերջոյ Թերի: Հօն կը պատմէ յիշատակագիրն՝ Հռովկայի պաշարումն, առումն և Հայոց քաջաց կոտորածը: Չեռագիրն է բոլորգիր՝ բամբակեայ թղթի վրայ գրուած:

Նախկին օրինակն կամ բնագիր գրչագրին Թովմայի՝ եղած էր Գրիգորիսի վիշապահրինն, և կը հասնէր ցէշն 175, ուր կայ և Հայրապետիս Յիշատակագիրն այսպէս. Չվահրամ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի յիշեալիք յաղաքս ձեր, ով հրշառիկ դասք ուղղափառաց խմբիցք ապրանազեան սեռի. Շիլ. քառականիս »:

2. Տասներորդ դարուն մէջ հոյակապ հռչակուած այս վանքիս անունը՝ գրէթէ ազգային մատենագիրք առ հասարակ ՚ի մոռացութեան թողած են, — չգիտեմ ինչպէս: Հռիփսիմեանց Պատմութեան հեղինակը միայն կը յիշէ զայն, իր հնագոյն արարուածովն ՚ի միասին, այսպէս. « Եւ անտի փոխին, և գնացեալ ՚ի գաւառն Մոկաց, Սուրբ-Խաչ կոչեցեալ տեղի, որ և մեծ սքանչելիս կատարեաց Աստուած ՚ի ձեռն նոցա պատուական խաչին լսայեայ և Դանիելի, որում ես և դու հասու, և մեզ երկրորդել զի՛ կնանն կոչեցեալ տեղի՝ դիւաց լցեալ պաշտամամբ, հասեալ անդ առաքելանման քահանայիցն և սրբոց կուսանացն, զընդդիմամարտն արգելուին զծիրոցն. յորում զայրազնեալ դիւացն՝ դիմեալ ՚ի վերայ խեղէին, ծռէին, պնշատէին զպաշտօնեայս իւրեանց... վասն որոյ և տեղին կոչեցաւ կնաւ, որ և յետոյ զտեղին հաստատէ վանս սուրբն Գրիգոր »: Երզնկացին ևս մէջ կը բերէ այս տեղիս (Տես ՚ի Տօնապատեան, 981) առանց նորութեան, բռնով. « Վասն որոյ տեղին կոչի կնաւ (իբր) թէ ՚ի յայսմ տեղւոյ կնատին դէքն զմարդիկ »: Թէ՛ Երզնկացին և թէ՛ իր նախորդն ուղած են կնաւ անունը կծել և կամ կնատել բայէն յառաջ բերել, բայց ՚ի զուր. զի կնատել բայն իսկ բացառութիւն կը կազմէ մեր լեզուի և բառարաններու մէջ Ուստի կամ կրճատ ուղղագրելու է կնաւն, և կամ՝ կրճատել բայէն ծագած ըլլալու է: Եւ իրօք Հռիփսիմեանց Պատմութեան, Էլմիածնի Օրինակին մէջ « կրճատ » գրուած է, այսպէս. « Սպայէս և ՚ի կրճատն կոչեցեալ տեղի դիւաց »: Այս վանքս կը գտնուէր Մոկաց գաւառին մէջ, և անշուշտ իր հնութեան համար համբաւաւոր կը համարուի ստու:

3. Դիտելու ենք, որ յամի Տեսուն 987 ժամանակամիջոցը կը յիշեցնէ մեզ,

«Տէր Հայր¹, զոր գրեմն, իւր չհաւատալի համբաւ՝ չար տե-
 » դեկութեամբ, զի թէպէտեւ յորոց լուանն հաւատարիմ կարծէին,
 » և չէր ինչ խէթ կարծեաց քինիւ՝ ոչ այլ իմն ունի կերպարան
 » հակաճառութեան. քանզի լուայ, թէ յանյիշելի ամենազաղիր
 » մծղնէութիւն աղանդաւորութեան անիծելոց թոնրակեանցդ
 » 'ի միջի ձերում՝ բարեխորհիցդ յիշատակի². և հիացայ զար-
 » մացայ ընդ այդպիսի անյարմար երեսս³ բանի՝ Աստուծոյ ա-
 » տելեացդ, որ ասեն զձէնջ ասել առաւել զայդ գիտնական ա-
 » նուն Մուշեղայոյ⁴, թէ Տեղեկացեալ եմք 'ի մերմէ առաքեալ

յորում կեղծաւոր թոնրակեցոց աղանդին պատճառաւ և աղանդաւորաց մէջ՝
 սրբասունքն անգամ 'ի Հարս վանորէից ամբաստանուեցան իբրեւ տնոնց համա-
 խոհներ: Ասոնց մէջ էր և սուրբն Գրիգոր, զոր թշնամիք յիսոյք կ'անուանէին,
 այն է ուրացեալ 'ի հաւատոց: Այս բանս քննելու համար, նշանաւոր վարդապե-
 տաց և իշխանաց ժողով մ'եղաւ 'ի Թագաւորանիստն Անի, ուր և Գրիգոր ար-
 դարացաւ: Բայց որովհետեւ ամենուն ծանօթ չէր իր սնմեղութիւնն, անոր համար
 ստիպեցաւ ասոր անոր թուղթեր ալ գրել, թէ և այս թուղթս անձնական լատա-
 գովութիւն չերեկիր:

1. Հօս յիշուած «Տէր Հայրը» կճաւ կամ կրճատն վանքի վանահայրն է. օա-
 կայն դժբաղդարար ինչպէս յիշեալ վանքին, այսպէս և անոր վանահայրերու մա-
 սին տեղեկութիւնք մեզ հասած չեն. հետեւաբար չենք կրնար ըսել, թէ ով և
 ինչպիսի մէկն էր. Թէպէտեւ Ս. Գրիգոր անոր վերայ մեծ համարումն կը ցուցը-
 նէ այլ և այլ տեղեր, բայց ոչ առանց կասկածի: Այս վանահօրս վերայ ևս ամ-
 բաստանութիւնք եղած էին, և մինչև Գրիգորի առանձնարանին մէջ տարածուած.
 որոնց թէպէտեւ սուրբ վարդապետը չէր ուզեր հաւատալ, բայց իր, — և իրմէ ա-
 ւելի՛ իրեններուն, — զայթ՝ կղութիւնն ուղղելու համար գրեց անորկայս նամակս,
 յորդորական բանիւ:

2. Որչափ որ մեղծօրէն բացատրութեամբ «յիշատակի» գրած է Գրիգոր, իր
 մտերիմ բարեկամը չխառնվելու համար, սակայն կ'երեւի, թէ կամ այն վանքի
 միաբաններէն իսկ ստուգիւ թոնրականց թակարդին մէջ ինկողներ եղած էին,
 բարեմտութեամբ. և կամ, — ինչպէս Նարեկացւոյն հետազայ խօսքերէն կը
 տեսնուի, — այն աղանդաւորներէն ոմանք չարութեամբ այս տեղեկութիւնս տուած
 էին Գրիգորի, որպէս զի զինքն ևս վաստկին:

3. Դիտելու ենք, որ Գրիգոր այս ասութեամբ, միտք կամ կարծիք կը հասկնայ.

4. Այս Մուշեղին յիշատակութիւնն առաջին անգամ կը գտնենք Նարեկացւոյ
 քով միայն, — իբրեւ թոնրական աղանդաւորի, — որ գիտնական անուն իսկ
 ժառանգած էր իր ժամանակակիցներուն առջև. այս տեղեկութեանն համար
 յոյժ շնորհապարտ ենք Գրիգորի: Բայց թէ ով էր այն, աշխարհիկ ոք և տոհմիկ,
 թէ ընդ հակառակն եկեղեցական, այս յայտնի չէ: Սակայն ժամանակն և ժա-
 մանակակից դէպքերն 'ի նկատի ունելով, շատ հաւանական է, որ Կարուց իշ-
 խեցողն Մուշեղ Բագրատունի Արասեանն ըլլայ. որ ըստ վկայութեան Ասողկայ, —
 Գ. 11 և 12, — յամի Տեառն 984 պատերազմ իսկ բացաւ իր հօրեղբոր Սըմ-

» թղթաբերէ, որ չեն նոքա աւտար յառաքելաւանդ դաւանու-
» թենէ. և ըղձալ բաղձաւ մեծաւ փափագանաւք հաւասարիլ
» մասին նոցա, և խառնիլ յարեան ընդ կոտորեալսն 'ի սրոյ
» վրէժխնդիր հեթանոս Ամիրային Ապր-Վարդայ¹. որ արդարեւ
» գաւազան սրտմտութեան 'ի ձեռին Տեառն Յիսուսի. և թէ
» յոր գիրս հրամայէ նզովել զոք, և զերջանիկ տեառն մերոյ
» Անանիայի զգարմանագիծ հակաճառութիւն նամակին, զրա-
» բանականս ասել², կամ անպատեհս, կամ ոչ Աստուծով խաւ-
» սեցեալ. Արդ եթէ այդոքիկ ազդեցան 'ի ձէնջ, թողում ա-
» սել թէ հաւանեցան, և անխայեմ գրել թէ ճաշակեցան, ապա
» գլխաւորեցաւ առ ձեզ նախագրեալն, թէ Կերակուրք նոցա
» ընտիրք՝ զազրացան:

» Բազում ինչ աստուածային և առաքելական, ամենայն ինչ
» ուրացեալ է 'ի նոցանէ³ և խափանեալ յաստուածային կար-
» գաց: Ձեռնադրութիւնն, զոր Առաքեալքն 'ի Քրիստոսէ ըն-
» կալան: Էւ Հաղորդութիւն մարմնոյ նորա, զոր ասաց Առա-
» քեալ, եթէ Զհացն⁴ Հաղորդութեան ճաշակելով, զնոյն ինքն

բատայ Տիեզերակալի դէմ: Ետոյ զեղիութեամբ շուայտելով՝ ախտաւորութեան տուաւ ինք զինքը բոլորովին, և դաշնադիր ըլլալով Դունայ սյլազգի Ամերային հետ, հրաւիրեց զայն 'ի Շիրակ, յաւեր և յապակտնութիւն երկրին:

1. Այս անունն իսկ առաջնոյն պէս անծանօթ է մեզ. ուստի կամ ըլլալու է ամիրայն Դունայ Ապր-Հաճոյ, կամ ամիրայն Գողթան՝ Ապրապոստոլ, և կամ Արապատականի արշաւադիր բռնակայներէն մին, զոր Գրիգոր յայնժամու սովորութեան համաձայն ամիրայ և վարդ Թարգմանած է: Ինչ կ'երեւի, թէ անուամբ շատերուն անծանօթ այս բռնակալս, իր մարդախոյռ զործերովն ամենուն ծա-նօթ պէտք է որ եղած ըլլար Ժ դարուն. մանաւանդ թէ նոյն ամիրայն ըլլալու է, որ Մուշեղայ Թելադրութեամբ, յամին 984, Թափեցաւ 'ի Շիրակ, և հրով այրեց Հոռոմոսի վանքը: Ասողիկ, — Գ. 13, — Ապուստոլիպա գործած կոտորածին հետ՝ հայազգի ինկոլններուն վերայ ուրիշ բան մ'ալ կը պատմէ, զոր ինչ լուել միայն արժան է:

2. Գրիգորի այս խօսքերէն կ'երեւի, թէ Կճաւայ վանահայրը, բանիւ կամ գրով դէմ խօսած էր Անանիայ Նարեկացւոյն և մէկ կողմէն համարձակութիւն տուած էր Թոնրակեցւոց, միւս կողմէն ալ գայթակղեցուցած էր սյլամիտներէն զմանս: Այս բանէս, այսինքն է Կճաւայ վանահօր՝ Անանիայ Նարեկացւոյ դէմ ցուցուցած հակառակութենէն, — եթէ ստոյգ է, — կարելի է հետեւցնել, թէ կամ Ժ դարուն Կճաւայ և Նարեկայ վանքերն իրարու նախանձնողդէմ գրիքի մէջ էին, և կամ այն վանահայրն ստուգիւ իր միաբանութեան մէջ ևս տարածել կ'ուզէր Թոնրակեան աղանդը:

3. Թոնրակեցիները կ'ակնարկէ այս տեղ, յայտնի է, և ոչ թէ յիշեալ վանքի հասարակութիւնը:

4. Այս պայծառ վարդապետութենէն յայտնապէս կը տեսնուի, թէ Գրիգորի

» զԱստուած միացեալ 'ի մարմնի ընդունիմք և ճաշակեմք, զոր
» Սմբատ՝ հասարակաց կերակուր՝ զսարսափելին վարդապե-
» տաց : Եւ զծնունդն հոգեւոր երկանցն՝ որ 'ի ջրոյ և Հոգւոյ,
» ծանուցեալ, թէ որդիս Աստուծոյ գործէ, ջուր ինչ լուսլեաց
» զնոյն նոցին ուսոյց :

» Եւ զաւրհնաբանեալ զաւր կիւրակէին, յորում արար
» (Բանն Աստուած) զլոյսն առաջին, և կատարեաց զլոյսն՝ յա-
» րութեան իւրոյ 'ի նմին. և զլոյսն կենարար գալստեանն՝ նո-
» վաւ տնօրինեաց, զայն պատկեր՝ պաշտելի աւուր՝ ընդ այլոցն
» զուգաթուեալ նոցին թարգմանեաց՝ Արդ՝ զորս յայսցանէ
» զնոցա գիտեմք խափանեալս : ոչ առաքելական կամ աստուա-

հետ՝ Հայաստանեայց եկեղեցին իսկ կ'ընդունէր, — լռելայն, — թէ մէկ տե-
սակաւ, այսինքն է սրբագործեալ հացիւ, — որ ոչ ևս է հաց, — հաղորդուող-
ներն իսկ հաւասարապէս զնոյն ինքն զԱստուած մարմնացեալ և կենդանի կ'ըն-
դունին. և կը յանդիմանաի անոնց տկարամտութիւնը, որք ծիսականը՝ վաւերա-
կանին հետ շփոթելով, կամ լաւ ևս վաւերականութիւնը՝ ծիսին զոհելով, կը
կարծեն սխալմամբ, թէ հացի տեսակաւ հաղորդուողները՝ զուրկ կը մնան յա-
րենէն Քրիստոսի : Եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ըսիւք, որովհետեւ եթէ այս
վարդապետութիւնս իրօք իրենէ չըլլար, ոչ Ս. Գրիգոր պիտի իշխէր վարդապե-
տել, և ոչ ալ եկեղեցին պիտի լռէր ներդրամտութեամբ :

1. Թէպէտ և այսպէս ընդօրինակուած է, բայց ուղիղը, վարդապետեաց
պիտի ըլլայ :

3. Այս ընթերցուածս կարելի էր ուղղել, յոյս յարուբեան, որովհետեւ Քրիս-
տոսի յարութիւնը մերինին յոյս և նախատիպ օրինակ եղաւ, և ոչ թէ լոյս. սա-
կայն հետեւեալ նախադասութենէն կը տեսնուի, թէ Գրիգոր տարբեր մտքով
« լոյս » գրած է. այսինքն է Ս. վարդապետս կը համարի, թէ յաւուր կիւրակէի
եղած ըլլայ առաջնաստեղծ լոյսը կամ առաջին արարչագործութիւնը. կիւրակէի
կատարուած ըլլայ լոյսն յարութեան, կամ լաւ ևս երկրորդ արարչագործութիւն
մեռեալ բնութեանս. կիւրակէի պիտի լինի նաև Քրիստոսի գալստեան կենսաբեր
լոյսը, զոր յարութեան լուսովը տնօրինեց, կամ լաւ ևս պատրաստեց մահկա-
նացու մարդկութեան համար : Դիտելու ենք, որ առաջին կէտի նկատմամբ Գրի-
գոր կը թուի տարաձայնիլ միւս վարդապետներէն, որոնք Ս. Օգոստինոսի հետ՝
շարաթը կամ կիւրակէն՝ օր հանգստեան կը համարին, և ոչ թէ արարչագոր-
ծութեան : Ուստի Գրիգոր կամ այլ ինչ կ'ուզէ հասկցնել անով, և կամ ըստ
երբայականին կը վարէ զայն :

3. Այս բառովս կամ Կանոն կը հասկնայ, և կամ քանորդն աւուր եօթնեկի
ամսոյ :

4. Այսինքն, ուսոյց կամ վարդապետեց իրեններուն, չարն Սմբատ :

5. Այսինքն է. Թոնրակեցիք կիւրակէին հետ՝ անոր խորհրդաւոր նշանակու-
թիւններն ալ կ'ուզէին խափանել, պատճառելով, թէ այն բաները ոչ առաքելոցմէ
օրինագրուած են, և ոչ իսկ յԱստուծոյ :

» ծականա: Զմեռադրոշքեան խորհրդական պաղատանս¹, զոր
 » ինքն արարիչն ամենայնի (Յիսուս Քրիստոս) խոնարհեալ կըրկ-
 » նեաց: Թէ զառազանն² ուրացեալ 'ի նոցանէ, յորում ինքն
 » Քրիստոս մկրտեցաւ: Թէ զՀաղորդութիւն³ անմահութեան,
 » զոր ինքն Տէրն բոլորից ճաշակեաց: Թէ զմօղնէական ան-
 » խտիր պղծութիւնն, զոր Տէրն զհայեցեալսն արգիլեալ խոտեաց:
 » Թէ զնշանն երկրպագեալ, զոր Աստուածն մարդացեալ՝ յուսն
 » իւր բարձեալ կրեաց, իբր զփառս ինքեան և զիշխանութիւն:
 » Թէ զմարդապաշտ՝ ուրացութիւնն, որ գարշելի է և անիւ-
 » ծեալ քան զկուսապաշտութիւն: Թէ զինքաձեռն քամահանաց⁴
 » քահանայութիւնն, որ սատանայի է նմանութիւն: Թէ զպսա-
 » կին ամուսնութեան անգոսնութիւն, զոր Տէրն ինքեալ⁵՝ զքան-
 » չելեալք, և մարբն իւրով Աստուածածնաւ յարգեաց և պա-
 » տուեաց, զպսակն անգոսնեն, և զոր սիրով մերձենան առ

1. Այս տեղ «պաղատանք» բառով կամ ընդհանուր, և կամ մանաւանդ տէ-
 րունական աղօթքն «Հայր մեր» կը հասկնայ հեղինակս:

2. Այսինքն է Մկրտոնքեան խորհուրդը, զոր անկարօտն մաքրութեան Քրիս-
 տոս ընդունեցաւ և ուսոյց կատարել:

3. Գիտելու ենք, որ այս տեղ ռուղակի վերջին ընթերցաց վերայ է Գրիգորի
 խօսքը, և ոչ թէ ընդհանուր կերպով Հաղորդութեան վերայ, զոր արդէն յառա-
 ջագոյն մէջ բերաւ: Սմբատ մերժելով Քրիստոսի ընթերցաց հաստատութիւնը,
 մերժած էր նոյնպէս ոչ միայն Տեառն մերոյ կենարար մարմնոյ և արեան Հա-
 ղորդութեան ճշմարտութիւնն, այլ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տօներէն հնա-
 գոյնն և նուիրականը, զոր այնքան շքով և պատուով կը կատարէին: Այս պատ-
 ճառաւ ուրեմն Գրիգոր մեծ կարեւորութիւն տալով, առանձին յիշատակած է
 զանոնք, իրեւ կրկնակի և կարեւոր նիւթեր՝ Սմբատայ ուրացութեան:

4. Գրիգորի այս տեղին չհասկցուելու շափ մութ է. սակայն ինձ այնպէս կը
 թուի, թէ ըսել կ'ուզէ (Սմբատայ համար) ուրանալով Քրիստոսի աստուածու-
 թիւնն, իրեւ լոկ մարդ կը դառանի զնա. և կամ ինք գինքը պաշտելի ընելու
 համար՝ կ'ուրանայ Քրիստոսի աստուածութիւնը:

5. Այս բացատրութեամբս կ'ակնարկէ աղանդապետին այն յանդուգն ձեռնե-
 րիցութիւնն, որով ինքը, — թէև սոսկ աշխարհական մ'էր, — քայց արհամար-
 հելու համար զխորհուրդն Քահանայութեան, ձեռնադրութիւններ կ'ընէր:

6. Այս տեղ՝ Կանայ Գալիլեացոց հարսանիքը կը յիշեցնէ, զոր պատուելու
 համար հօն գտնուեցաւ Յիսուս իր մօրը հետ, և զքանչիւնք զիւրն 'ի գինի փո-
 խարկեց:

7. Այս նախադասութեամբս, — գիտելու ենք, — որ Գրիգոր ուզած է թան-
 րակեցուց այն մոլորութիւնը մէջ բերել, որով կ'ուրանային Պսակի խորհրդական
 մասն, և իբր բնական դաշինք մի կը համարէին զայն: Իս որ չարագոյն է, այդ
 դաշինքն իսկ՝ ամէն առն և կնոյ համար և ամէն պարագայից մէջ օրինաւոր և
 փաւերական կը համարուէր, բաւական էր, որ անոնք բնական յօծարութիւն ու-

» յիրեարս, կատարեալ սէր համարին և յԱստուծոյ, և հաճոյ
 » Քրիստոսի, թէ Աստուած սէր է, և զսիրով միաւորին կամի
 » և ոչ զպսակ: Թէ զերախայրեացն կատակերգական: Երգի-
 » ծանութիւնն, զորս Աբէլ և Նոյ, և Աբրահամ և Դաւիթ, և
 » Սողոմոն և Եղիայ աստուածային բարկութեան ցուցին հաշ-
 » տարարութիւն: Թէ որ զգլխաւոր³ աղանդին իւրեանց գար-
 » շութեան (զգլուխն) յա գգնեալ Քրիստոս անուանեն, զոր Քրի-
 » ստոս կանխաւ վկայեաց, թէ Յարիցեն սուտ մարգարէք. և այս
 » է ասելն մարգարէին, թէ Խորհեցաւ անզգամն՝ ի սրտի իւրում,
 » թէ ոչ իցէ Աստուած:

Նենային իրարու հետ միանալու, թէ և այդ յօժարութիւնը առանց զաւակասե-
 րութեան նպատակի, այլ պարզ հեշտութեան համարըլլար:

1. Տեղիս ուղղակի ակնարկութիւն է Թոնրակեցւոց այն մոլորութեան, որով
 կը ծաղրէին, — այլ և այլ ծաղրապատկերներով և անհեթեթ պատմութիւննե-
 րով, — քրիստոնէից՝ Աստուծոյ կամ անոր պաշտօնէից ձօնած նուէրները,
 տասանորդներն և պտղիները:

2. Ինչպէս կանխաւ ըսինք, Թոնրակեցիք իրենց գլխաւոր աղանդապետքը
 Քրիստոսի տեղ կը պաշտէին: Բայց Սմբատ առաջինն եղաւ, որ կամ բռնի և
 կամ իր ըրած կախալուծութիւններովն՝ ինքզինքն իբրեւ Քրիստոս երկրպագել տուաւ
 իր հետեւողներուն, և այս է Փրիգորի ակնարկածը:

Շարունակելի

